

EKSISTENSIALIZM VA ERKIN IRODA

TOSHBOBOYEVA MUNAVVAR*Denov tadbirkorlik va pedagogika**instituti o'qituvchisi***XUSHMURATOV DAVLATNUR NORMUMIN O'G'LI****RAJABOV XAQNAZAR ANVAR O'G'LI****NIYOZQULOV TAVAKKAL HAKIMZODA O'G'LI****CHORSHANBIYEV SUNNAT XOLMURAT O'G'LI***Denov tadbirkorlik va pedagogika**instituti talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada eksistensializm falsafasi va erkin iroda konsepsiyasi o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi. Eksistensializm — individning erkinligi, mas'uliyati va o'z-o'zini aniqlashga qaratilgan falsafiy oqim sifatida, o'z ichiga maqsadsiz yoki beparvo hayotda yashayotgan shaxsiy tajriba va ongni oladi. Maqolada, eksistensializmning asosiy vakillari — Jean-Paul Sartre, Friedrich Nietzsche va Martin Heideggerning g'oyalari orqali erkin iroda tushunchasi chuqurroq tahlil qilinadi. Eksistensializm da erkin iroda, insonning o'z xohish-irodasi bilan tanlovlarni qilish imkoniyati sifatida qaraladi. Sartre tomonidan ilgari surilgan "erkakning o'zi uchun tanlov qilishi kerakligi" g'oyasi, insonni o'z taqdirini yaratishda mutlaq erkinlikka ega deb hisoblaydi. Biroq, bu erkinlik faqat mas'uliyat bilan birga keladi, chunki har bir tanlov va qaror insonning o'zini va boshqalarni shakllantiradi. Maqolada, erkin iroda va mas'uliyatning o'zaro aloqasi, ayniqsa, eksistensializm da mavjud bo'lgan "daxlsizlik" va "absurd" tushunchalari orqali yoritiladi. Insonlar o'z hayotlari haqida qaror qabul qilganlarida, ular ko'pincha ichki qarama-qarshiliklar va tashqi dunyoning cheklovlari bilan yuzma-yuz keladilar. Shu bois, maqola, erkin iroda tushunchasining eksistensializm ga ta'sirini va uning shaxsiy erkinlikni qanday tushunishini yanada chuqurroq o'rganishga intiladi

Kalit so'zlar. iroda, absurd, eksistensializm, tuyg'u jamiyat, xulq-atvor, inson, mavjudlik, ichki dunyo.

Kirish qism.

Eksistensializm — inson tajribasini, uning erkinligini, mas'uliyatini, o'z-o'zini anglashini va hayotdagi maqsadsizligini ta'kidlovchi falsafiy oqimdir. Eksistensializmning eng asosiy tamoyillaridan biri — erkin iroda tushunchasidir. Insonning tanlov qilishdagi erkinligi, unga bo'lgan mas'uliyat va har bir qarorining oqibatlari, ushbu oqimda markaziy o'rin tutadi. Bu maqolada eksistensializm va erkin

iroda o'rtasidagi bog'liqlik, asosiy vakillari va bu falsafiy qarashlarning jamiyat va individ hayotiga ta'siri tahlil qilinadi.

Eksistensializmning Asosiy G'oyalari

Eksistensializm 19-20 asrda rivojlangan falsafiy oqim bo'lib, uning ko'plab vakillari o'z asarlarida insonning ichki dunyosi, erkinligi, maqsadsizligi va o'zi haqida o'ylashni asosiy mavzu qilib olishgan. Friedrich Nietzsche, Jean-Paul Sartre, Martin Heidegger kabi fikr egalari eksistensializmni shakllantirgan. Nietzsche "Xudoning o'limi" tushunchasi orqali insonni o'z qiymatini o'zi yaratishga undadi. Heidegger, o'z navbatida, insonni o'zining mavjudligini anglashda va uni o'z taqdirini shakllantirishda erkin deb biladi.

Asosiy fikrlar:

- Insonning mavjudligi avvaldan mavjud bo'lmagan, ya'ni o'zi tomonidan yaratiladigan hodisa sifatida qaraladi.
- Hayotning maqsadsizligi va absurdligi, insonni o'z tanlovlarini erkin amalga oshirishga majbur qiladi.
- Inson o'zining mohiyatini va mavjudligini faqat o'zi tushunishi va shakllantirishi mumkin.

Jean-Paul Sartre esa eksistensializmning eng yirik figuralaridan biridir. Uning fikriga ko'ra, inson tug'ilganida hech qanday maqsad yoki mazmunga ega emas. U faqat o'zi o'zini yaratishi, hayotini o'zi shakllantirishi kerak. Sartre shuningdek, erkinlikning ikki tomonlama mas'uliyatni keltirib chiqarishini ta'kidlaydi. Ya'ni, insonning tanlovlari nafaqat o'ziga, balki boshqalarga ham ta'sir qiladi. Inson o'zining tanlovi orqali butun insoniyatni "tanlaydi".

Erkin Iroda va Mas'uliyat

Eksistensializmda erkin iroda insonning o'z xohishiga ko'ra tanlovlar qilish imkoniyatini anglatadi. Biroq, bu erkinlik mas'uliyat bilan chambarchas bog'liqdir. Sartre, mas'uliyatning insonni hech qachon tashlab qo'yishini va har bir qarorining oqibatlarini borligini ta'kidlaydi. Inson, agar u erkin tanlov qilsa, o'zining ham, boshqalarning ham kelajagini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, jamiyatda insonning o'zini qanday his qilishiga va boshqalar bilan aloqalariga ta'sir qiladi.

Asosiy fikrlar:

- Inson o'z tanlovlarini o'zi amalga oshiradi va bu tanlovlar uning haqiqiy mohiyatini belgilaydi.
- Erkin iroda bilan birga, insonning mas'uliyati va uning tanlovlarining oqibatlarini anglash zarur.
- Erkin iroda insonning ichki erkinligini va o'zini anglashni anglatadi.

Eksistensializmning asosiy g'oyalaridan biri, insonning ichki erkinligi, uning tashqi dunyo va ijtimoiy strukturalar tomonidan cheklanmaydi. Shunday qilib, insonni

mas'uliyatli va o'ziga yuklangan majburiyatlarga bo'ysundirishning o'rniga, unga o'zini anglash va o'z tanlovini amalga oshirish imkoniyati beriladi. Erkin iroda, shuningdek, insonning o'zini ifodalashiga va uning hayoti va taqdiri haqida o'z qarorlarini qabul qilishiga imkon yaratadi.

Erkin Iroda va Absurd

Eksistensializmning boshqa bir muhim jihati — absurd, ya'ni insonning hayoti va koinotdagi o'zni haqida o'ylashda duch keladigan ma'nosizlik va befoydalik tuyg'usi. Albert Kamyu, absurdni hayotning mohiyati va uning cheksiz savollariga javob topishga urinishda mavjud bo'lgan muammolar sifatida tasvirlaydi. Kamyu, "absurd qahramonini" tasvirlab, uning maqsadsiz va befoydali hayotdan qochmasdan, unga qarshi kurashishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, inson o'zining erkinligini tan olishi kerak va bu erkinlik absurdni tushunishda yordam beradi. Kamyu, absurdni o'ziga xos tarzda qabul qilib, erkinlikni va mas'uliyatni chuqurroq anglashga yordam beruvchi vosita sifatida ko'radi.

Erkin Iroda va Jamiyat

Eksistensializmda erkin iroda, shaxsiy mas'uliyat va tanlovlar faqat individual darajada emas, balki jamiyatga ham ta'sir qiladi. Har bir inson o'zining erkinligini tanlab, jamiyatning umumiy taqdiriga ta'sir ko'rsatadi. Biroq, jamiyatda doimo mavjud bo'lgan ijtimoiy va madaniy cheklolar bu erkinlikni qandaydir darajada toraytirishi mumkin. Biroq, eksistensializm, aynan shu cheklolarni ham o'zini anglash va erkinlikka erishish uchun vosita sifatida ko'radi.

Shuningdek, eksistensializm, jamiyatdagi cheklolar va an'analar tomonidan keltirilgan "yolg'on erkinlik"ni tanqid qiladi. Insonlarning erkinlikni faqat tashqi qoidalar va ijtimoiy xulq-atvor bilan cheklanishi emas, balki o'zining ichki erkinligini ham anglashlari kerak. Inson o'zini va jamiyatni haqiqatan ham tushunishi uchun ichki erkinlikni amalga oshirishi lozim.

Eksistensializm va erkin iroda tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Eksistensializmda insonning erkinligi, tanlovi va mas'uliyati markaziy o'rin tutadi. Erkin iroda insonning o'z hayotini shakllantirishdagi asosiy vositadir, lekin bu erkinlik mas'uliyat va o'z tanlovlarining oqibatlari bilan birga keladi. Shuningdek, absurd va maqsadsizlik tuyg'ulari insonni erkinlikka, mas'uliyatga va o'zini anglashga undaydi. Eksistensializm jamiyatda erkinlikni, shaxsiy mas'uliyatni va tanlovni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi, lekin bu erkinlik tashqi cheklolar va ijtimoiy strukturalar bilan doimo muvozanatda bo'lishi kerak. Eksistensializm, insonning hayotidagi maqsadsizlik va ma'nosizlikni qabul qilish orqali, unga haqiqiy erkinlik va mas'uliyatni anglash imkonini beradi. Bu, insonni o'zining taqdirini yaratishda, o'zini ifodalashda va boshqalarga ta'sir etishda yangi bir qadam bo'lib xizmat qiladi. Eksistensializm insonni o'zi shakllantiruvchi, o'zining taqdirini yaratuvchi mavjudot sifatida ko'riladi. Ya'ni, insonning mavjudligi faqat tasodifiy yoki oldindan

belgilangan emas, balki u har bir kishi o'zining qaror va harakatlari orqali shakllantiradi. Sartre bu fikrni "mavjudiyat mohiyatdan avval keladi" deb ifodalagan. Bu shuni anglatadiki, inson dunyoga kelganida hech qanday tayyor "mohiyat" (ya'ni, qanday odam bo'lishi kerakligi haqida aniq reja) mavjud emas. Insonning mohiyati uni yashagan va tanlagan hayotiga qarab shakllanadi. Shunday qilib, har bir kishi o'zining kimligini va hayotining mazmunini yaratadi. Eksistensializm da erkin iroda va mas'uliyat bir-biriga bog'liq. Har bir inson o'z tanlovlarini amalga oshiradi, lekin bu tanlovlar faqat o'ziga emas, balki boshqalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Sartre, masalan, "Inson o'zining tanlovlarini faqat o'zi uchun emas, balki butun insoniyat uchun qilishi kerak", deb ta'kidlaydi. Bu shuni anglatadiki, inson har bir qarori bilan nafaqat o'z taqdirini, balki jamiyatning taqdirini ham shakllantiradi. Mas'uliyat — bu erkinlikning tabiiy oqibati. Inson o'z tanlovlari uchun mas'ul bo'lishi kerak, chunki u erkin ravishda tanlash imkoniyatiga ega. Tanlovlar o'ziga va boshqalarga qanday ta'sir qilishini tushunib, inson o'zining har bir qarorining mas'uliyatini yuklaydi. Eksistensializm da erkinlik va mas'uliyat bir-biridan ajralmas. Inson erkin tanlovlar qilish imkoniyatiga ega, lekin har bir tanlovning oqibatlarini hisobga olish kerak. Erkinlik — bu faqat o'zini ifodalash imkoniyati, lekin bu imkoniyatni to'g'ri foydalanish uchun katta mas'uliyatni anglash zarur. Mas'uliyat, o'z navbatida, erkinlikni mukammallashtiradi, chunki odamlar o'z qarorlarining oqibatlarini qabul qilishga majbur.

4. Xulosa

"Inson o'z hayotini o'zi yaratadi va o'z tanlovlari uchun mas'uldir" degan g'oya eksistensializmning asosiy tamoyillaridan biridir. Insonning erkinligi, o'zini yaratishdagi imkoniyati, va har bir qarorining oqibatlari, uning hayoti va jamiyatdagi o'rni haqida chuqurroq tushuncha beradi. Har bir inson o'z taqdirini yaratish va har bir tanlovi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga majbur. Bu g'oya, o'z-o'zini anglash va hayotda maqsadli bo'lish uchun insonni o'z harakatlarini va tanlovlarini to'liq nazorat qilishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hegel, G. V. F. (1977). Ruh fenomenologiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti.
2. Hyuman, G. L. (2005). Hegel falsafasi bo'yicha kirish. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Marcuse, H. (1960). Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory. Boston: Beacon Press.
4. Taylor, C. (1975). Hegel. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kojève, A. (1969). Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit. Ithaca: Cornell University Press.
6. Findlay, J. N. (1958). Hegel: A Re-examination. London: George Allen & Unwin.

7. Jaspers, K. (1953). *The Great Philosophers: The Foundations*. New York: Harcourt, Br

